

**შობადობის სტატისტიკა საქართველოში - მე-XIX საუკუნე,
მე-XX საუკუნის პირველი ნახევარი**

აბსტრაქტი

წარსულში, საზოგადოების განვითარების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე, შობადობის დონე განისაზღვრებოდა ქალის ბიოლოგიური შესაძლებლობებით და დაქვრივების დონით.¹ ბავშვთაშობის საშუალო ბიოლოგიურ შესაძლებლობად, ე.ი. ნაყოფიერებად, მიჩნეულია 10-12 ცოცხლადდაბადება ან 12-15 ფეხმძიმეობა მთელი ფერტილური პერიოდის მანძილზე.²

ვარაუდობენ, რომ თუ ნაყოფიერების გამოვლენის საუკეთესო პირობები შეიქმნება, შობადობის ზოგადმა კოეფიციენტმა შეიძლება 100-105‰ მიაღწიოს, თუმცა დღემდე შემჩნეული არაა, რომ რომელიმე ქვეყანაში შობადობის დონეს 60-70‰-სთვის გადაეჭარბებინოს. აღსანიშნავია, რომ რამდენადაც ნაყოფიერების დონე განისაზღვრება ადამიანის ჯანმრთელობის დონით, არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვამტკიცოთ ნაყოფიერების მაღალი დონის არსებობა წარსულში დღევანდელთან შედარებით. სხვა საკითხია ნაყოფიერების უფრო სრული რეალიზაციისთვის საჭირო პირობების არსებობა წარსულში, რაც შობადობის მაღალ დონეს განსაზღვრავდა.

უპირველეს ყოვლისა, შობადობის მაღალი დონე წარმოადგენდა რეაქციას მოკვდაობის და კერძოდ ბავშვთა მოკვდაობის მაღალ დონეზე. ღარიბ მოსახლეობაზე რაღა უნდა ითქვას, როდესაც ცნობილია, რომ იოჰან სებასტიან ბახს (1685-1750) ჰყავდა 20 შვილი, რომელთაგან ცოცხალი დარჩა მხოლოდ 10. ინგლისის დედოფალ ანას (1665-1714) ეყოლა 17 შვილი, რომელთაგან მხოლოდ ერთმა გაჟიშვილმა გადააბიჯა ერთ წელს და ისიც 17 წლის ასაკში მოკვდა. შობადობის მაღალი დონის მიუხედავად, მოუსავლიანობა, ომები, შიმშილი, ეპიდემიები, იწვევდა ისეთ მაღალ მოკვდაობას, რომ შობადობის შედეგი მინიმუმამდე დაჰყავდა. განსაკუთრებით მრავალი ადამიანის სიცოცხლე ეწირებოდა ეპიდემიებს. შავი ჭირის ეპიდემიამ ევროპაში 1348-1350 წწ. შეიწირა 25-30 მილიონი ადამიანი, ე.ი. მოსახლეობის დაახლოებით 30%. მთელი მოსახლეობის, - მათ შორის ბავშვთა და განსაკუთრებით ჩვილთა მოკვდაობა - ასევე მაღალი რჩება მე-IX საუკუნის მეორე ნახევარშიც. მეცხრამეტე საუკუნის მიწურულს მოკვდაობის ზოგადი კოეფიციენტი ევროპის ქვეყნების უმეტესობაში 22-25‰ აღემატებოდა, ხოლო რუსეთის ევროპულ ნაწილში, უნგრეთში, სერბიაში, სლოვაკეთში - 40-50‰ ფარგლებში მერყეობდა. ამავე პერიოდში ჩვილთა მოკვდაობა 116‰-დან (ნორვეგიაში) მერყეობდა 372,2‰-მდე (ბავარიაში). თბილისის გუბერნიაში ეს მაჩვენებელი ამავე წლებში აღწევდა 221,6‰. 1890-იან წლებში ევროპის

¹ ამ პროცესის თანამედროვე გაგებით შობადობის რეგულირება იწყება XVIII საუკუნის დასასრულს. პირველად ის გავრცელდა საფრანგეთში. შემდეგ თანდათანობით, უმთავრესად XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გავრცელდა სხვა ქვეყნებშიც. იხ.: В.И.Козлов. Этническая демография. М., 1977. с.143.

² Демографический энциклопедический словарь. М., 1985, с. 329

ქვეყნებში ყოველი 100 დაბადებულიდან 5 წლის ჩათვლით ვერ აღწევდა: ნორვეგიასა და ირლანდიაში 20-მდე, ბელგიაში, ინგლისში, შოტლანდიაში, ელზას-ლოტარინგიაში, შვეიცარიაში, შვედეთში 20-30-მდე, იტალიაში, ავსტრიაში, სლოვაკეთში, პრუსიაში, ბავარიაში, საქსონიაში, ტიურინგიაში, ბადენში, ევროპულ რუსეთში - 30-42-მდე. შედარებისთვის აღვნიშნავთ, რომ თბილისის გუბერნიაში აღნიშნული მაჩვენებელი 19-ს არ აღემატებოდა¹, რაც იმ დროისათვის საქართველოში შობადობის შედარებით დაბალი დონის არსებობის ერთ-ერთ მიზეზს წარმოადგენდა.

ვარაუდობენ, რომ მე-XIX საუკუნის ბოლოსათვის მშობლების საშუალო ასაკი 30 წელს აღწევდა. ამასთან აღმოჩნდა, რომ რუსეთის ევროპულ ნაწილში 30 წლამდე ვერ აღწევდა დაბადებულთა 53%, საფრანგეთში, შვეიცარიაში, შვედეთში, ნორვეგიაში, დანიაში, ირლანდიაში, ისლანდიაში - 40-45%-მდე, ხოლო დანარჩენ ქვეყნებში იგი 50-60% და ზოგან 65% აღემატებოდა. თბილისის გუბერნიაში 1875-1879 წლებში 100 გარდაცვლილიდან 57% იყო 30 წლამდე ასაკში.²

ამ მაჩვენებლიდან ჩანს, რომ თუ მშობლებს უნდოდათ გაეზარდათ შვილების გარკვეული რაოდენობა, საჭირო იყო მასზე სულ ცოტა ორჯერ მეტი გაეჩინათ. აქ ლაპარაკია მე-XIX საუკუნის დასასრულზე და, რა თქმა უნდა, წინა პერიოდში პროპორციაც უარესი იქნებოდა. დემოგრაფიულ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ წარსულში ოჯახები იყვნენ არა იმდენად მრავალშვილიანები, თუმცა ბევრ შვილს აჩენდნენ,³ ხოლო ოჯახის საშუალო ზომა დიდად არ განსხვავდებოდა თანამედროვე ოჯახისაგან. ავიშნევსკის აზრით, შედარებით ახლო პერიოდამდე მრავალშვილიანი ოჯახები დიდ იშვიათობას წარმოადგენდნენ. ყოველთვის ეჩვენებოდათ, რომ წარსულში მოსახლეობა ცხოვრობდა ოქროს დემოგრაფიულ საუკუნეში, ოჯახები იყვნენ მრავალშვილიანები, და მხოლოდ უახლოეს დროში, „ჩვენს დროში“, ადამიანები გაფუჭდნენ, რამაც მიგვიყვანა მცირეშვილიანობამდე. მასვე მოჰყავს მრავალი მონაცემი იმის შესახებ, რომ მე-XIV-XVIII საუკუნეებში ევროპის ქვეყნებში გავრცელებული იყო საშუალოდ 1-2 შვილიანი ოჯახი.⁴

შობადობის მაღალი დონე და შვილების დიდი რიცხვის ყოლა ოჯახში საჭირო იყო მშობლების სიბერის უზრუნველსაყოფად. მაღალ შობადობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ოჯახის ეკონომიკური ფუნქცია. წარსულის ოჯახები წარმოადგენდნენ როგორც მომხმარებელ, ისე მწარმოებელ ოჯახებს. საწარმოო ფუნქცია გულისხმობდა მწარმოებელი კოლექტივის არსებობას, რომლის როლშიც ოჯახის წევრები გამოდიოდნენ. აღნიშნულ კოლექტივში გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებოდათ ბავშვებს, რომლების შრომაც აგრარული მეურნეობის პირობებში ფართოდ გამოიყენებოდა. მოგვიანებით ბავშვების შრომის ფართოდ გამოყენებას ადგილი ჰქონდა აგრეთვე მანუფაქტურებში და საერთოდ კაპიტალიზმის განვითარების საწყის ეტაპზე. იგი ბავშვთა სამუშაო ძალის მკაცრი ექსპლუატაციის სახეს ატარებდა.

რამდენადაც შობადობის მაღალი დონე წარმოადგენდა რეაქციას მოკვდაობის მაღალ დონეზე, ამ უკანასკნელის შემცირებას თან მოჰყვა შობადობის დაცემაც. თავისთავად,

¹ Сборник сведений о Кавказе. Т. IX, Тифлис, 1885, с.365,375,385.

² იქვე, გვ.378.

³ А.Я.Кваша. Популярная Демография. М., 1977, с.10.

⁴ А.Г.Вишне夫斯基. Демографическая революция. М., 1976,с.217-219.

მოკვდაობის დონის შემცირება გამოიწვია საზოგადოების პროგრესმა. ჯერ ერთი, საწარმოო ძალების განვითარებამ კაპიტალიზმის ეპოქაში ევროპის სახელმწიფოებს საშუალება მისცა ეროვნული შემოსავლიდან გარკვეული სახსრები გამოეყოთ ჯანმრთელობის დაცვის განვითარებისთვის. ვაქცინებისა და აცრების მასობრივად გავრცელებამ, რომელიც დაამუშავა ინგლისელმა ინიჟინერმა ედვარდ ჯენნერმა (1749-1823), გამოიწვია მასობრივი ეპიდემიებით გამოწვეული მოკვდაობის მკვეთრი შემცირება. უკვე 1890 წლიდან ევროპაში ყვავილის ეპიდემია მინიმუმამდე შემცირდა. მსოფლიოში ყვავილის ბოლო შემთხვევა დაფიქსირდა გაეროს მიერ 1980 წელს. დადებითი როლი ითამაშა ქალაქების სანიტარულმა მოწყობამაც.

საწარმოო ძალების განვითარებამ სოფლის მეურნეობაში და მოსავლიანობის ზრდამ მოხსნა მასობრივი შიმშილობის საფრთხე. ამ საკითხში განსაკუთრებული როლი ითამაშა ევროპაში ამერიკიდან შემოტანილი მაღალმოსავლიანი კულტურების გავრცელებამ.¹ მე-XX საუკუნის მსოფლიოს ერთ-ერთი უდიდესი ფრანგი ისტორიკოსის ფ.ბროდელის აზრით, ამ ახალ კულტურებს კარი პირველად გაუღეს ღარიბმა ოჯახებმა; ხოლო დემოგრაფიულმა ზრდამ ისინი აუცილებლობად აქცია. ამასთან, აღნიშნავს იგი, თუ მსოფლიოს მოსახლეობამ შეძლო ზრდა, ხომ არ მოხდა ეს გარკვეულწილად სურსათის წარმოების მატების ხარჯზე, ახალი კულტურების საშუალებით?² დიდ ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით, ფ.ბროდელი ასკვნის, რომ ევროპაში მე-XVIII საუკუნეში კვების საკითხში მოხდა ნამდვილი რევოლუცია (თუმცა მის დამთავრებას დასჭირდა დაახლოებით ორი საუკუნე)³.

ივანე ჯავახიშვილის გამოკვლევით, „სიმინდის კულტურა სამეგრელოში მე-XVII - საუკუნის დამდეგში უნდა იყოს შემოსული. ამ საუკუნის პირველი ნახევრისათვის სიმინდს სასოფლო მეურნეობაში იქაც კი მცირედი მნიშვნელობა ჰქონია და მხოლოდ მეორე ნახევრისგან თანდათან დასავლეთ საქართველოში ამ მცენარეს ფართო ასპარეზი დაუპყრია, აღმ.საქართველოში - კი მე-XVIII საუკუნის პირველ ნახევრამდეც მიწისმოქმედის ყურადღება ვერ დაუმსახურებია“.⁴ ივ. ჯავახიშვილისავე გამოკვლევით - საქართველოში XIII-XV საუკუნეებში იტალიიდან გავრცელებულა კომბოსტოს ერთ-ერთი სახესხვაობა, ხოლო ლობიო პირველად გავრცელდა სამეგრელოში მაინც, თუ დასავლეთ საქართველოში არა - XVII

¹ სიმინდი ესპანეთში შემოიტანეს მე-XVI საუკუნის 20-იან წლებში. შემდეგ იგი გავრცელდა საფრანგეთში, იტალიაში, უნგრეთში. აქედან მან შეადგინა ბალკანეთში, უკრაინაში, მცირე აზიაში და ჩრდილოეთ აფრიკაში. სიმინდის ნათესებს ყველა ამ ქვეყნისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. კარტოფილი ევროპაში გავრცელდა XVI საუკუნის ბოლოს (1588 წ.) ჯერ ირლანდიაში, შემდეგ საფრანგეთში, გერმანიაში და სხვ. ამერიკის კონტინენტს უნდა უმაღლოდეს მსოფლიო ისეთ კულტურებს, როგორიცაა: კარტოფილი, სიმინდი, გოგრა, პამიდორი, კაკაო, ლობიო, ბამბეული და სხვა, დაახლოებით 40-მდე სახეობის სასარგებლო მცენარეულობას. იხ.: В.Виргинский. Очерки истории науки и техники XVI-XIX веков. М., 1984, с. 48-49.

² Ф.Бродель. Материальная цивилизация, Экономика и капитализм XV-XVIII вв. Пер. с французского. Т. I. М., 1986, с.180.

³ Ф.Бродель. Указ. Соч. ... с. 188.

⁴ იხ.: ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი პირველი, ტფილისი, 1930. გვ. 362-363.

საუკუნეში, ხოლო მე - XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ლობიოს მოყვანა მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული⁵.

საზოგადოებრივმა პროგრესმა, სოციალური უზრუნველყოფის სისტემის განვითარებამ, შვილების, როგორც მშობლების სიბერის უზრუნველყოფის გარანტიის როლი მინიმუმამდე შეამცირა, თუ საერთოდ ზედმეტი არ გახადა.¹

შეიცვალა ოჯახის ფუნქცია. მისმა მწარმოებლურმა ფუნქციამ გარკვეულად დაკარგა მნიშვნელობა და გაიზარდა მომხმარებლის ფუნქცია. წარმოების ტექნიკური აღჭურვილობის ზრდამ შეზღუდა ბავშვთა არაკვალიფიციური შრომის გამოყენების სფერო და ბავშვი ოჯახში მწარმოებლიდან მომხმარებლად იქცა. ამასთან ერთად, ევროპის ქვეყნებში პროგრესული საზოგადოებრივი ორგანიზაციების დაწოლით უკვე 1900-იანი წლებიდან კანონით აიკრძალა 14 წლამდე ბავშვების შრომა. ბავშვებმა მიიღეს ბავშვობა. ამის შედეგად ოჯახში ბავშვთა შობის შეზღუდვამ სხვებთან ერთად ეკონომიკური გამართლებაც ჰპოვა.

როგორც დემოგრაფიულ ლიტერატურაშია ხაზგასმული, დემოგრაფიული განვითარების შედეგად მრავალშვილიანობიდან საშუალოშვილიანობაზე გადასვლა კანონზომიერი მოვლენაა. მაგრამ ახლა მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში უკვე მიმდინარეობს გადასვლა მცირეშვილიან (1-2 შვილით) - ოჯახებზე, რაც დეპოპულაციის საფრთხეს ქმნის.² აღნიშნულ დინამიკას განაპირობებენ შობადობაზე მოქმედი რიგი ფაქტორები, რომელთაგან ზოგიერთი მეტად ამოუცნობი, წინააღმდეგობით სავსე ბუნებით ხასიათდება, თუმცა ერთი შეხედვით საკმაოდ მარტივად ასახსნელი ჩანს.

ზემოთაღნიშნული პირველ რიგში ეხება შობადობის დონისა და მატერიალური კეთილდღეობის ურთიერთკავშირს. საბჭოთა დემოგრაფიულ ლიტერატურაში გავრცელებული იყო უტოპიური შეხედულება,³ რომ სოციალიზმი უზრუნველყოფს კაპიტალიზმთან შედარებით ხალხის კეთილდღეობის განუზრელ ზრდას, რაც თავის მხრივ განაპირობებს შობადობის მაღალ დონეს კაპიტალიზმთან შედარებით. ამ თეორიამ კრახი განიცადა 1960-იანი წლებიდან შობადობის სისტემატური შემცირების შედეგად. ამასთან, როგორც საზღვარგარეთ, ისე საბჭოთა კავშირში ჩატარებული გამოკვლევებით აღმოჩნდა, რომ ოჯახში შვილების რაოდენობა მით უფრო ნაკლებია, რაც უფრო მაღალია ოჯახის მატერიალური უზრუნველყოფა. ამას დემოგრაფები უწოდებენ „უკუდამოკიდებულების პარადოქსს“. არაფრით არ შეიძლება დავამტკიცოთ, - აღნიშნავდა ა.ა.ბოიარსკი, რომ თუ ადამიანები იწყებენ უკეთეს ცხოვრებას, სარგებლობენ უკეთესი საცხოვრებლით, უკეთესი კვებით და სხვა პირობებით, ამან აუცილებლად უნდა მიგვიყვანოს შობადობის შემცირებამდე. ლიტერატურაში არსებული

⁵ ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია. წიგნი მეორე. ტფილისი, 1934. გვ. 117.

¹ М.Бекая. Связь некоторых проблем рождаемости и геронтосоциологии. В кн.: Планирование семьи и национальные традиции, Тб., 1988, с.27.

² გ.წულაძე. შობადობის სოციოლოგიის საკუთხები. თბ., 1984. გვ. 140; Г.Цуладзе. Социолого-психологическое изучение рождаемости. Тб., 1982, с.130; В.А.Борисов. Перспективы рождаемости. М., 1973; А.И.Антонов. Социология рождаемости. М., 1980 и др.

³ Вопросы марксистско-ленинской теории народонаселения. М., МГУ, 1969, с.55.

ამდაგვარი ცდები ატარებენ წმინდა სპეკულაციურ ხასიათს. კეთილდღეობის ზრდა თავისთავად არ იწვევს შობადობის შემცირებას.⁴

საბჭოთა (რუსმა) დემოგრაფებმა სცადეს ამ პარადოქსის ახსნა. - მართალია იზრდება მატერიალური კეთილდღეობა, მაგრამ იზრდება უფრო დაბალი ტემპებით, ვიდრე მოთხოვნილებები. შესაბამისად იზრდება სხვაობა მოთხოვნილებებსა და მათ დაკმაყოფილებას შორის, რაც ხელს უწყობს შობადობის შემცირებას.¹ ასეთ კონცეფციას შეიძლება დავეთანხმოთ, რომ არა შემდეგი გარემოება: ეკონომიკურად მაღალგანვითარებულ ქვეყნებში, სადაც მოთხოვნილება და დაკმაყოფილება მაქსიმალურად უახლოვდება ერთმანეთს, რატომაც შობადობა დაბალი?

შობადობის დონეზე მოქმედებს აგრეთვე შემდეგი ფაქტორები: ურბანიზაცია, სოციალური კუთვნილება, ქალის დასაქმება საზოგადოებრივი შრომით, განათლების დონე, ეთნიკური და რელიგიური კუთვნილება. ამ კონკრეტული ფაქტორების ანალიზი ჩვენი ნაშრომის მიზანს არ შეადგენს.

დღეისათვის შობადობის დონეზე მოქმედი ფაქტორთა კომპლექსი განაპირობებს შობადობის დონის შემცირებას. ამასთან არ გვაქვს ჩამოყალიბებული თეორია შობადობის გამზრდელი ფაქტორების შესახებ. აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რომ მცირდება არა „ბავშვების ყოლის მოთხოვნილება“ საერთოდ, არამედ მოთხოვნილება მათ შედარებით დიდ რიცხვზე. „ბავშვების ყოლის მოთხოვნილებას“ სრულიად აკმაყოფილებს ოჯახში საშუალოდ ორი და ერთი შვილიც კი. სწორედ აქ წამოიჭრება წინამდებოდა ოჯახსა და საზოგადოებას შორის, რამდენადაც ერთ და ორშვილიანი საშუალო ოჯახი ვერ უზრუნველყოფს მოსახლეობის გაფართოებულ აღწარმოებას.

საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების ისტორიული ანალიზი უკავშირდება მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მიმდინარე სტატისტიკის არსებობას. წარსულში, როგორც ევროპის ქვეყნებში, ისე საქართველოში, მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის აღრიცხვას აწარმოებდა „საეკლესიო სტატისტიკა“. შობადობისა და მოკვდავობის შესახებ სტატისტიკური მასალები საქართველოში ქ.თბილისის მოსახლეობის შესახებ პირველად გამოქვეყნდა 1845 წელს.² აღნიშნულმა თარიღმა საქართველოს დემოგრაფიული სტატისტიკის ისტორიაში უნდა დაიკავოს თავისი ღირსეული ადგილი. სტატისტიკური მონაცემები მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შესახებ მთელი 1845-1860 წლების განმავლობაში ქვეყნდებოდა მხოლოდ ქ.თბილისზე. 1860 წლიდან ქვეყნდება მასალები თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების მიხედვით. კავკასიის კალენდარი, რომელიც ყოველწლიურად გამოდიოდა 1845-1917 წლებში, იმდროინდელი სტატისტიკის ერთ-ერთი მიმართულების „სახელმწიფოსმცოდნეობის“ ტიპური წარმომადგენელია. იგი სახელმწიფოს მდგომარეობის დამახასიათებელ მრავალ მონაცემთან ერთად, მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მონაცემებსაც შეიცავს თავისი დადებითი და

⁴ А.Я.Боярский. Население и методы его изучения.М.,1975,с.25.

¹ А.И.Антонов. Социология рождаемости. М.,1980,с.13-25; Б.Ц.Урланис. Динамика рождаемости в СССР. В кн.: „Изучение воспроизводства населения и трудовых ресурсов“. М., „Наука“, 1976, с.27-28.

² Кавказский календарь на 1846 г. Тифлис, 1845, с. 152. ა.თოთაძის მონაცემებით პირველი სტატისტიკური მასალა, საქართველოში მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შესახებ 1847 წლით თარიღდება. იხ.: ა.თოთაძე. საქართველოს დემოგრაფიული პორტრეტი. თბ., 1993. გვ. 18.

უაროფითი მხარეებით. დადებითია ის, რომ მასში გამოქვეყნებულია საქართველოს დემოგრაფიული ისტორიის შესასწავლი უნიკალური მასალა. უარყოფითი კი ისაა, რომ რიგ შემთხვევებში იგრძნობა შობადობისა და მოკვდაობის აღურიცხაობა, ხოლო ხშირ შემთხვევებში გამოქვეყნებული მასალა წინააღმდეგობრივი ხასიათისაა. მაგალითად, სხვადასხვა კრებულში გამოქვეყნებული ერთი და იგივე წლის მონაცემები ერთმანეთისგან განსხვავდება. კერძოდ, 1914 და 1915 წლების კავკასიის კალენდარში გამოქვეყნდა ა/კავკასიის მოსახლეობის შობადობისა და მოკვდაობის 1914 წლის მონაცემები გუბერნიების მიხედვით, სადაც არც ერთი მონაცემი ერთმანეთს არ ემთხვევა. მონაცემები შემდეგია:

ცხრილი 1

	1914 წლის კალენდარით ¹		1915 წლის კალენდარით ²	
	დაიბადა	გარდაიცვალა	დაიბადა	გარდაიცვალა
თბილისის გუბერნია	43211	23131	44306	24338
ქუთაისის გუბერნია	24485	12201	23530	13352
ბაქოს გუბერნია	21122	15108	20322	14405
ერევნის გუბერნია	31898	17160	36238	23500

ამიტომ, აღნიშნული მონაცემებით კვლევის ობიექტის დახასიათება, მათი წინასწარი კრიტიკული ანალიზის გარეშე, არ შეიძლება.

კავკასიის კალენდარი საქართველოს ისტორიული დემოგრაფიის მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ ამ კრებულის რედაქტორების ნ.ზეიდლიცისა და ე.კონდრატენკოს ღვაწლი, რომლებიც დიდი ხნის განმავლობაში - მე-XIX-საუკუნის ბოლო მეოთხედსა და მე-XX საუკუნის დასაწყისში ხელმძღვანელობდნენ კრებულის გამოცემას.

ცხადია, რომ გამოქვეყნებული მასალების ნაკლი ასახავდა მაშინდელი საეკლესიო სტატისტიკის ნაკლს. ჯერ ერთი, საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შემთხვევების რეგისტრაციას 1873 წლამდე აწარმოებდა მხოლოდ ქრისტიანული ეკლესია. რუსეთის იმპერატორის 1873 წლის 5 აპრილის (ძვ.სტ.) ბრძანებულებით შექმნილ ამიერკავკასიის მუსულმანური სამღვდელოების მმართველობას დაეკისრა ჩანაწერების წარმოება ამიერკავკასიის მუსულმანურ მოსახლეობაშიც. მეორე - ეკლესიების მიერ მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შემთხვევების აღრიცხვა სამეტრიკო წიგნების³ დახმარებით საქართველოში გრძელდებოდა 1921 წლამდე, საქართველოს გასაბჭოებამდე. ისე როგორც ყველგან, „საეკლესიო სტატისტიკის“ ნაკლს საქართველოშიც წარმოადგენდა ბუნებრივი მოძრაობის შემთხვევების არასრული აღრიცხვა. ეკლესია აღრიცხავდა არა დაბადებისა და გარდაცვალების, არამედ ნათლობისა და გარდაცვალებულისთვის წესის აგების ფაქტს. აღნიშნული გარემოების გამო აღრიცხვის გარეშე რჩებოდა მკვდრადდაბადების, ნათლობამდე გარდაცვალების და არაქრისტიანული წესით დაკრძალვის შემთხვევები. ასეთი მდგომარეობა

¹ Кавказский календарь на 1915 г. Тифлис, 1914. С.215-217.

² Кавказский календарь на 1916 г. Тифлис, 1915. С.38-39.

³ ა.თოთაძის აზრით სამეტრიკო წიგნები საქართველოში შემოიღეს 1818 წელს. იხ.: ა.თოთაძე. საქართველოს დემოგრაფიული პორტრეტი. თბ., 1993. გვ. 17.

დაფიქსირებულია იმდროინდელ ლიტერატურაშიც, სადაც აღნიშნულია, რომ კავკასიაში ყველაზე კარგი ცნობები მიღებულია ლუთერანული და მართლმადიდებელი სასულიერო წოდებისგან, ნაკლებად ზუსტი - სომეხ და შემდეგ მუსულმანური სასულიერო წოდებისგან. რუსმა სექტანტებმა (მოლოკნები, დუხოპორები და სხვა) არ წარმოადგინეს არავითარი ჩანაწერები დაბადების, სიკვდილისა და ქორწინების შემთხვევების შესახებ. უკანასკნელი მდგომარეობა საშუალებას არ იძლევა შედგეს ზუსტი სურათი ამიერკავკასიის სოფლის რუსი მოსახლეობის მოძრაობის შესახებ, რომელიც შედგება მხოლოდ სექტანტებისგან. გარდა ამისა, აღნიშნულ უზუსტობას ხელს უწყობდა ხარვეზები სტატისტიკური ორგანოების საქმიანობაში, ხშირი ომები და მოსახლეობის მიგრაციის მაღალი ინტენსივობა. დარწმუნებული ვართ, რომ სრულად აღირიცხებოდა ქორწინების შემთხვევები, რამდენადაც არსებული საზოგადოებრივი ინსტიტუტი ქორწინების მკაცრ რეგლამენტაციას აწესებდა.¹

დემოგრაფიული შემთხვევების საეკლესიო აღრიცხვის პირველი საკანონმდებლო რეგლამენტირება მოხდა 1563 წელს **ტრიდენტის** საეკლესიო კრებაზე. ამასთან, შვედეთმა 1686 წლის საეკლესიო კანონით პირველმა შემოიღო საეკლესიო-სამეტრიკო-სამრევლო წიგნები. „მეტრ“ ბერძნულად ნიშნავს ზომას. გადატანითი მნიშვნელობით სამეტრიკო წიგნი არის დემოგრაფიული პროცესების გაზომვის, აღრიცხვის წიგნი. საქართველოში, უკანასკნელ დრომდე, ხალხი დაბადების მოწმობას „მეტრიკას“ უწოდებდა.

უინტერესო არ იქნება შევეხოთ მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შემთხვევების აღრიცხვის პროგრამას. ამ მიზნით ჩვენ მოვიპოვეთ მასალები თელავის მაზრის 1901 წლის სამეტრიკო წიგნიდან, რომელიც ინახებოდა ქ.თელავის მმჩის განყოფილების არქივში. სამეტრიკო წიგნის თანახმად, დაბადებულისთვის აღირიცხებოდა: სქესი, დაბადების თვე და დღე, ნათლისღების თვე და დღე, მშობლების წოდება, სახელი, მამის სახელი და სარწმუნოება, მიმრქმელთა წოდება, სახელი, მამის სახელი და გვარი. გარდაცვალებულისთვის აღირიცხებოდა: სქესი, ასაკი, გარდაცვალებისა და დაკრძალვის თარიღი, წოდება, გვარი და სახელი, სიკვდილის მიზეზი. სიკვდილის მიზეზებიდან უფრო ხშირად რეგისტრირებულია: ანთება, გაციება, ჭლექი, ხუნაგი, სიბერით სიკვდილი. სიბერით გარდაცვლილად, როგორც ჩანს, თვლიდნენ გარდაცვლილებს 80 წლის და უფროს ასაკში. შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რაოდენ „ზუსტი“ იქნებოდა გარდაცვალების მიზეზების დადგენა მღვდლების მიერ, რომლებიც აწარმოებდნენ სამეტრიკო წიგნებს.

ქორწინების რეგისტრაციის პროგრამა მოიცავდა ქორწინების თვეს და დღეს, წოდებას, გვარს, სახელს, მამის სახელს, ქორწინება პირველია თუ მეორე, მექორწინეთა ასაკს. განქორწინების შემთხვევის რეგისტრაციის ფაქტი არ შეგვხვედრია. ქორწინების შეწყვეტა, როგორც ჩანს, ხდებოდა ერთ-ერთი მეუღლის გარდაცვალების შემთხვევაში. ჩვენი საერთო შეფასებით, მე-XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და მე-XX საუკუნის დასაწყისის სტატისტიკა საქართველოში უფრო სცოდავდა აღრიცხვის სიზუსტის და მასალების დამუშავების პროგრამის, ვიდრე აღრიცხვის პროგრამის სრულყოფის საკითხში.

¹ Сборник сведений о Кавказе. Т. IX, Тифлис, 1885. წინასიტყვაობა. ეკუთვნის კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის მთავარ რედაქტორს ნ.ზეიდლიცს, რომელიც ტომის რედაქტორიცაა.

საქართველოს ისტორიული დემოგრაფიის ძეგლებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს „ცნობების კრებული კავკასიის შესახებ“, ტომი 9, თბილისი, 1885. ამ კრებულში მოთავსებულია 446 გვერდიანი ნაშრომი - „მოსახლეობის მოძრაობა ამიერკავკასიის მხარეში“, თბილისის გუბერნია.¹ მასში მოცემულია მასალები 1875-1879 წლების სამეტრიკო წიგნებიდან. სტატისტიკური მასალის დამუშავება და ანალიზი ეკუთვნის ა.ნადეჟდინს, რომელიც მსახურობდა კავკასიის სტატისტიკურ კომიტეტში. მუშაობაში მას ეხმარებოდნენ ქართული, სომხური და თათრული ენის მცოდნე მთარგმნელები. ა.ნადეჟდინმა ჩინებულად გაართვა თავი დაკისრებულ მოვალეობას და ქართულ ისტორიულ დემოგრაფიას დაუტოვა მე- XIX საუკუნის მიწურულის დემოგრაფიული პროცესების ამსახველი ბრწყინვალე სტატისტიკური მასალა და იმავდროულად ანალიზიც, რომლის მსგავსი ჩვენ არც მანამდე და არც მის შემდეგ - თვით მე-XX საუკუნის 70-იან წლებამდე საქართველოში არ მოგვეპოვებოდა. მხოლოდ 1968 წელს გამოვიდა ვ.ჯაოშვილის ფუნდამენტური მონოგრაფია - „საქართველოს მოსახლეობა“ (რუსულ ენაზე).

საკადრისი უნდა მივუგოთ ა.ნადეჟდინს, რომელიც, ვ.პრისელკოვთან, ე.კონდრატენკოსთან და ნ.ზეიდლიცთან ერთად, საქართველოში მეცნიერული დემოგრაფიული გამოკვლევების პიონერებად გვევლინებიან. განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნოთ საქართველოში დემოგრაფიული მეცნიერების განვითარებაში ვ.პრისელკოვის ღვაწლი. რაც შეეხება ა.ნადეჟდინის ნაშრომს, მასში განხილულია მოსახლეობის რიცხოვნობა, ბუნებრივი, მიგრაციული მოძრაობა და ქორწინება - სქესობრივ- ასაკობრივ, ეროვნულ და ტერიტორიულ ჭრილში, ამასთან მასალების დამუშავების პროგრამა მეტად შინაარსიანი და იმავდროულად დეტალურიცაა. ა.ნადეჟდინის აღნიშნულ ნაშრომსა და კავკასიის კალენდრის მნიშვნელობას ხაზი იმიტომ გავუსვით, რომ ისინი წარმოადგენენ ძირითად წყაროს საქართველოში დემოგრაფიული პროცესების მიმდინარეობის შესასწავლად მე- XIX საუკუნის მეორე ნახევარში.

კავკასიის კალენდრის ყველაზე ადრეული მონაცემებით, 1845 წელს თბილისში დაიბადა 1010 ბავშვი, ხოლო მოსახლეობა დაახლოებით 55 000 შეადგენდა;² 1849 წელს თბილისში - დაიბადა 4940 ბავშვი, მოსახლეობამ კი მიაღწია დაახლოებით 50 000 კაცს.³ გაანგარიშებით გამოდის, რომ შობადობის ზოგადმა კოეფიციენტმა თბილისში 1845 წელს 18,4‰, 1849 წელს კი 98,9‰ შეადგინა. შეიძლება რაღაც 5 წელში შობადობის ასეთი გაზრდა? ან ასეთი საწყისი დაბალი დონე? მოსახლეობის რიცხვი შეიძლება მეტ-ნაკლებად სანდოდ ჩავთვალოთ. რა თქმა უნდა, სახეზეა არასრული სტატისტიკა.

არასწორი აღრიცხვის კიდევ ერთი კონკრეტული ფაქტის შესახებ. გარკვეული პერიოდის მანძილზე მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შესახებ მონაცემებს საპოლიციო უწყება იძლეოდა. ამის შესახებ კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის მთავარი რედაქტორი ნ.ზეიდლიცი წერდა: ჩვენს სტატისტიკურ ცხრილში მოთავსებული მოსახლეობის ციფრები აღებულია კამერალური აღწერებიდან. ამ ციფრებს საპოლიციო ხელისუფლების მიერ მოწოდებულ ციფრებთან შედარებით უპირატესობას ვანიჭებთ, რადგან მათი ციფრები მეტ-

¹ Сборник сведений о Кавказе. Т. IX, Тифлис, 1885.

² Кавказский календарь на 1847 г. Тифлис.1846,с.156.

³ Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис.1851,с.454.

ნაკლებად მკითხაობაა.⁴ მოგვიანებით საანალიზოდ დაიწეს სამეტრიკო წიგნებიდან მოპოვებული მასალით სარგებლობა, რომელიც უფრო სანდოდ ითვლებოდა. ნ.ზეიდლიცის ცნობით, საქართველოში მოსახლეობის მოძრაობის პირველი ანალიზი სამეტრიკო ჩანაწერებზე დაყრდნობით - ეკუთვნის ე.ი. კონდრატენკოს, რომელმაც გაანალიზა გურჯაანის¹ და თბილისის გუბერნიის მოსახლეობა.² მოცემული გამოკვლევით, 1877 წელს შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი სოფელ გურჯაანში 41‰, აღწევდა.

საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების ისტორიის შესწავლას ვიწყებდით 1850-იანი წლებიდან. ვ.ჯაოშვილის შრომების შედეგად ისტორიის ამ სამანძა მთელი 30 წლით გადაიწია უკან. კერძოდ, მის მიერ აღმოჩენილი ერთი საარქივო დოკუმენტის თანახმად, შესაძლებელი გახდა შობადობის ზოგადი კოეფიციენტის გამოთვლა ქ.თბილისში 1820-იან წლებში, რომელმაც მისივე მონაცემებით 40‰ შეადგინა, რაც საშუალებას გვაძლევს ვილაპარაკოთ ბავშვთა შობის შიგაოჯახურ რეგულირებაზე არაუგვიანეს XIX საუკუნის პირველი მეოთხედიდან (ევროპის ქვეყნების ანალოგიურ მონაცემებთან შედარების საფუძველზე).

ვ.ჯაოშვილის გამოთვლით, შობადობის მაჩვენებელმა 1827-1833 წლებისათვის 27‰³ შეადგინა, ხოლო ო.ევეცკის მონაცემებით (1830-იანი წლებისათვის) - იგი 34,4‰ ტოლი იყო.⁴ ჩვენი გამოთვლებით, 1844-1855 წლებში შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი ქ.თბილისში 39‰ აღწევდა⁵, რაც იმის დამადასტურებელია, რომ აღნიშნული მაჩვენებელი მთლიანად თბილისის გუბერნიასა და საქართველოში ოდნავ უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო. შესაბამისად, შობადობის დონის მაჩვენებლად საქართველოში მე-XIX საუკუნის პირველ ნახევარში 40‰ უნდა ვივარაუდოთ.

1850-იანი წლების შემდგომ თბილისის გუბერნიის მოსახლეობის შობადობის შესახებ კავკასიის კალენდარში მონაცემები გამოაქვეყნა ვ.პრისელკოვმა. მონაცემები იმითაცაა სანდო, რომ იგი ეკუთვნის 7 წელს (1857-1863 წწ.) და მათგან გაანგარიშებული საშუალო კოეფიციენტები გარკვეულად დაზღვეულია შემთხვევითი ვარიაციისგან. ამ გამოთვლებით თბილისის გუბერნიაში შობადობა 1857-1863 წწ. აღწევდა 37,3‰; მათ შორის: ქ.თბილისში - 42,7‰, თბილისის მაზრაში - 37,9‰, გორის მაზრაში - 41,8‰, თელავის მაზრაში - 36,6‰, სიღნაღის მაზრაში - 20,8‰, ელისავეტოპოლის მაზრაში - 47,6‰, მთიულეთის ოლქში - 31,3‰ და თიანეთის ოლქში - 18,4‰.⁶ ქართველი დემოგრაფებიდან ვ.პრისელკოვის აღნიშნულ ნაშრომს

⁴ Сборник сведений о Кавказе. Т. IX. Тифлис. 1885. შესავალი.

¹ Сборник сведений о Кавказе. Т. IV. Тифлис. 1878. შესავალი.

² Сборник сведений о Кавказе. Т. VII. Тифлис. 1880. ამ კრებულის VI ტომში არის მონაცემები თბილისის მოსახლეობაზე 1876 წლის ერთდღიანი აღწერით. სულ 1871-1885 წლებში გამოვიდა ამ კრებულის 9 ტომი.

³ ვ.ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ., 1984. გვ.74.

⁴ იქვე, გვ. 74.

⁵ გაანგარიშებულია: Кавказский календарь на 1846 г. с.152; Кавказский календарь на 1847 г. с.156; Кавказский календарь на 1850 г. с.91; Кавказский календарь на 1852 г. с.454; Кавказский календарь на 1853 г. с.392; Кавказский календарь на 1854 г. с.299,539; Кавказский календарь на 1855 г. с.539; Кавказский календарь на 1856 г. с.516; Кавказский календарь на 1857 г. с.412.

⁶ В.Приселков. Приращение населения и смертность в Тифлисской губернии. См.: Кавказский календарь на 1865 г., Тифлис. 1864, с.102-103.

პირველად მიაქცია ყურადღება ვ.ჯაოშვილმა⁷. ვ.პრისელკოვის ხსენებული ნაშრომიდან ჩანს, რომ საქართველოში თვით 1860-იანი წლების დასაწყისისთვის შობადობის დონე შემცირების ტენსიონს არ ამჟღავნებს და იმყოფება დაახლოებით 40‰ ფარგლებში. საკმაოდ საინტერესოა ვ.პრისელკოვის მიერ შობადობაზე მოქმედი ფაქტორების დახასიათება. მისი აზრით, თბილისის გუბერნიაში შობადობის ასეთი განსხვავებულობის მიზეზებია: კლიმატი, ცივილიზაცია, მოსახლეობის სიმჭიდროვე, ზნე-ჩვეულებები, წყობილება და სხვ. თბილისისა და ელისავეტოპოლის მაზრებში, აღნიშნავს იგი, წლიური ტემპერატურა თიანეთის ოკრუგთან შედარებით მაღალია, ტერიტორია უფრო დასახლებულია, უფრო განვითარებულია მრეწველობა და გამრავლება უფრო სწრაფად უნდა ხდებოდეს. დაბადებულთა რიცხვის ყველაზე დიდი მიზეზია ნაყოფიერი მიწების რაოდენობა: სადაც მიწას შეუძლია გამოკვების მეტი მცხოვრებლები, იქ უფრო მჭიდროდ ცხოვრობენ და რა თქმა უნდა ურთიერთობა სქესთა შორის მოსახერხებელია და ხშირი, ხოლო საკვების სიიაფე ზრდის ნებას იძლევა.¹

აღნიშნული მსჯელობიდან გამოვყოფთ საკითხს, სადაც ვ.პრისელკოვი ლაპარაკობს შობადობაზე მიწის ნაყოფიერების გავლენის შესახებ. საქმე ისაა, რომ მიწის ნაყოფიერება, ასევე დასამუშავებელი მიწების ფართობი ერთ მცხოვრებზე, ზემოქმედებს დემოგრაფიულ პროცესებზე, მაგრამ საქართველოში შობადობის დაბალი დონე ისტორიულად მეზობელ რუსეთთან, სომხეთთან და აზერბაიჯანთან შედარებით განპირობებული იყო აგრეთვე აგრარული ურთიერთობების თავისებურებით. კონკრეტული მონაცემებით, რუსეთში 1861-1865 წწ. შობადობა აღწევდა 50,7‰², ქუთაისის გუბერნიაში (წმინდად ქართველებით დასახლებული) 1864 წელს 24,2‰, იმავე წელს ერევნის გუბერნიაში მაჩვენებელი შეადგენდა 35,4‰, ხოლო ბაქოს გუბერნიაში 49,7‰³.

საქმე ისაა, რომ რუსეთში, აზერბაიჯანსა და სომხეთში გავრცელებული იყო სათემო მიწათსარგებლობა, რაც გულისხმობდა მიწის პერიოდულ გადანაწილებას ოჯახის წევრების რიცხვის პირდაპირპროპორციულად, რომელიც, რა თქმა უნდა, ოჯახის ზრდის მნიშვნელოვან სტიმულატორს წარმოადგენდა. საქართველოში კი გავრცელებული იყო მიწათსარგებლობის საეზოვე სისტემა, რომელიც მიწის პერიოდულ გადანაწილებას გამორიცხავდა და ოჯახში შვილების რიცხვის შეზღუდვას იწვევდა. ამ საკითხს პირველად მიაქცია ყურადღება ა/კავკასიაში შერჩევითი დემოგრაფიული გამოკვლევის პიონერმა რ.სიფმანმა.⁴

ამასთან დაკავშირებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ შობადობის დაბალ დონეში გარკვეულ როლს ასრულებდა და ასრულებს ახლაც საქართველოს მცირემიწიანობა. ყოველგვარი კომენტარის გარეშე მოვიტანთ დროში ცოტა წინ გასწრებულ 1920-იანი წლების მონაცემებს:

ცხრილი 2

⁷ В.Джаошвили. Население Грузии. Тб., 1968, с.15-16.

¹ Кавказский календарь на 1865 г. Тифлис.1864,с.105-107.

² М.С.Бедный. Продолжительность жизни. М., 1967,с.24.

³ В.Ш.Джаошвили. Население Грузии. Тб., 1968,с.16.

⁴ Р.И.Сифман. Рождаемость в селах Закавказья с начала XX века до великой отечественной войны. В кн.: Проблемы демографической статистики. М., 1966, с. 184-185.

ერთ მეურნეობაზე მოდის კულტურული მიწები და კარმიდამო⁵
(დესეტინობით)

	სულ	მ.შ. სახნავი
აზერბაიჯანი	5,6	5,0
სომხეთი	3,2	3,0
საქართველო	2,6	2,0

ზედმეტი არ იქნება ვუჩვენოთ, რომ შობადობის დონე რუსეთში აღემატებოდა საქართველოსას მთელ მე-XIX საუკუნეში და მე-XX საუკუნის დასაწყისში, ვიდრე 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ არ მოხდა აგრარულ ურთიერთობათა ძირეული, ამასთან ერთგვაროვანი გარდაქმნები, რის შემდეგ წინა პლანზე გამოვიდნენ შობადობის დონეზე მოქმედი სხვა ფაქტორები¹. მიწათსარგებლობის საეზოვე სისტემას საქართველოში დიდი ხნის ისტორია აქვს. როგორც ქართველი ისტორიკოსები წერენ, "IV საუკუნისათვის თემური მიწათმფლობელობის რღვევის ტენდენციები ქართლში საკმაოდ შორს იყო წასული და შემდეგშიც განუხრელად ღრმავდებოდა. ქართლი ოდითგანვე განვითარებული მიწათმოქმედებისა და ინტენსიური სამეურნეო დარგების ქვეყანა იყო, რამაც დააჩქარა აქ საერთო-სათემო მიწა-წყლის გადასვლა მეთემეთა კერძო საკუთრებაში. ვენახ-ხილიანის გამშენებელი მიწის მუშა, ბუნებრივია, ადვილად ველარ შეეღოდა თავის ნაჭირნახულებს და მეთემეთა შორის მისი პერიოდული გადანაწილების წინააღმდეგი იქნებოდა. ამ დარგების განვითარების ინტერესებიც ხომ თავისი შრომით უაღრესად დაინტერესებული და გამოცდილი მეურნეობით უზრუნველყოფას მოითხოვდა. ამის გამოა, რომ კერძო საკუთრება მიწაზე, შეიძლება ითქვას, თავდაპირველად სწორედ ბალ-ვენახებზე გაჩნდა და შემდეგ სახნავ-სათეს მიწებზედაც გავრცელდა".²

მეცხრამეტე საუკუნის 60-იანი წლების შემდეგ შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი საქართველოში შემდეგ დინამიკას ამჟღავნებს³.

ცხრილი 3

წლები	კოეფიციენტი	წლები	კოეფიციენტი
1861-1865	40,2 ⁴	1896-1900	30,9
1876-1880	37,3	1901-1905	30,7

⁵ საქართველოს სახალხო მეურნეობა 1924-1925 წლებში. თბილისი. 1926. გვ.15.

¹ ამიტომ სრულიად სამართლიანია ნ.ადეიშვილის მიერ ბ.კოტრიკაძის შეხედულების კრიტიკა, თითქოს XIX საუკუნის საქართველო ბევრგვარად იმეორებდა რუსეთის სოციალურ-ეკონომიკურ და დემოგრაფიულ განვითარებას. იხ.: Н.Адеишвили. Эволюция рождаемости в Грузии. Материалы Международной конференции. Актуальные проблемы развития демографических процессов в Грузии. Тб., 1990, с.58.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II, თბ., 1973. გვ. 112.

³ შედგენილია: გ.ფირცხალავა. საქართველოში დემოგრაფიული გადასვლისა და მისი თავისებურების შესახებ. ჟ. ეკონომიკა. №8-9. 1993. გვ. 22; Б.В.Котрикадзе, А.Б.Синельников. Рождаемость в Грузинской ССР: Тенденции и пути регулирования. Тб., 1990, с.10; პ.გუგუშვილი. საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების საკითხები. თბ. 1973. გვ. 179.

⁴ თბილისის გუბერნია. 1861-1895 წლების მონაცემები გამოთვლილია ბ.კოტრიკაძის, ხოლო 1896-1913 წლების - პ.გუგუშვილის მიერ.

1881-1885	33,5	1906-1910	30,3
1886-1890	32,3	1911-1913	28,1
1891-1895	32,0		

საინტერესოა აღვნიშნოთ, რომ ბ.კოტრიკაძის მიერ 1876-1880 წლებში და ჩვენს მიერ¹ 1875-1880 წლებში გამოთვლილი შობადობის ზოგადი კოეფიციენტები პრაქტიკულად ერთმანეთს ემთხვევა და შესაბამისად შეადგენს 37,3‰-სა და 36,8‰-ს.

შობადობის შემცირება საქართველოში იწყება 1865 წლიდან, რომელიც უფრო გამოიკვეთა 1880 წელს. კერძოდ, შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი 1865-1880 წლებში 40,2‰-დან შემცირდა 37,3‰-მდე, ე.ი. 7,2%-ით, ხოლო 1880-1900 წლებში 37,3‰-დან შემცირდა 30,9‰-მდე, ე.ი. 16,2%-ით, ხოლო 1900-1913 წლებში - 30,9‰-დან 28,1‰-მდე, ე.ი. 9,1%-ით. ასეთი ტენდენცია, რა თქმა უნდა, საქართველოში რეფორმის შემდგომ პერიოდში კაპიტალიზმის განვითარების შედეგი იყო.²

მთლიანად, ჩვენს მიერ განხილულ 1861-1913 წლებში, შობადობის დონე რუსეთში გაცილებით მაღალი იყო საქართველოსთან შედარებით. შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი რუსეთში საქართველოს ანალოგიურ მაჩვენებელს აღემატებოდა: 1861-1865 წლებში 1,3-ჯერ, 1881-1885 წლებში - 1,5-ჯერ, 1896-1900 წლებში - 1,6-ჯერ და 1911-1913 წლებში - 1,6-ჯერ.³ აღნიშნული ფაქტი იმის მაუწყებელია, რომ შობადობის შემცირება რუსეთში რეფორმის - შემდგომ პერიოდში საქართველოსთან შედარებით გაცილებით დაბალი ტემპებით მიმდინარეობდა. კერძოდ, 1861/1865 - 1911/1913 წლებში შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი რუსეთში მხოლოდ 13,4%-ით შემცირდა, საქართველოში კი, 24,7%-ით.

პირველმა მსოფლიო ომმა საქართველოში გამოიწვია შობადობის შემცირება, რომელიც მკვეთრად არ იყო გამოხატული. კერძოდ, ლ.კარბელაშვილის გამოთვლით, შობადობა საქართველოში 1911-1913 წლებში 27,6‰-დან 1914-1915 წლებში შემცირდა 26‰-მდე, ანუ 5,8%-ით. შემცირების ეს ტემპი დაახლოებით ერთნაირია ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობისთვის. შობადობის შემცირება განსაკუთრებით შეეცო თბილისს, სადაც დაბადებულთა რიცხვი 1913-1917 წლებში 5 371-დან 4331-მდე, ე.ი. 19,4%-ით შემცირდა⁴.

ომის დამთავრების შემდეგ საყოველთაოდ ცნობილია, რომ როგორც წესი, შობადობა იზრდება, ადგილი აქვს ომის დანაკარგების კომპენსაციას. სტატისტიკური ორგანოები შობადობის დონეს 1921 წლისათვის 37,9 ‰-ით განსაზღვრავენ⁵. მოცემული მონაცემი გაზვიადებული გვეჩვენება შემდეგ გარემოებათა გამო:

შეუძლებელი იყო პირველ მსოფლიოთ გამოვლილ, ეკონომიკურად და პოლიტიკურად განადგურებულ ქვეყანაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებიდან პირველივე არასრულ წელს

¹ М.Н.Хмаладзе. Воспроизводство населения Грузии во второй половине XIX века. Тезисы Всесоюзной конференции – Историческая демография и современность. Донецк 14-16 мая 1991 г. Ч.П.М.Д. 1991, с.42.

² ვრცლად იხ.: ვ.ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეში. თბ., 1984. გვ. 83-119.

³ გამოანგარიშებულია: Б.Котрикадзе. Указ. соч., с.10.

⁴ ლ.კარბელაშვილი. ჩვენი მოსახლეობის ზრდის პრობლემა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1928. №11-12. გვ.81.

⁵ Народное хозяйство Грузинской ССР за 60 лет. Тб., 1980, с.13.

(1921 წლის თებერვლიდან) შობადობის დონე მომენტალურად, 1911-1913 წწ. 27,6‰-დან 1921 წელს გაზრდილიყო 37,9‰-მდე. შობადობის ასეთი დონე საქართველოში 1865 წლის შემდეგ აღარ შეინიშნებოდა. ამ მდგომარეობას გრძნობდნენ იმდროინდელი ქართველი მეცნიერები. მ.ყოჩიაშვილი 1927 წელს წერდა, რომ „განსაკუთრებით კატასტროფული ხასიათი მიიღო ჩვენი მოსახლეობის გამრავლების საქმემ საერთაშორისო ომის და რევოლუციის შემდეგ, ვიდრე **1922-23 წლამდე**. ამ პერიოდში თითქოს ერთ წერტილზე იყო გაყინული მოსახლეობა, საერთო ზრდის კოეფიციენტი ვეღარ აღწევდა ერთ პროცენტსაც: კერძოდ სოფლის მოსახლეობაში იგი თითქმის ნახევარ პროცენტამდეც კი ჩამოვიდა“. შეიძლება, წერს იგი, ასეთი ზრდა არასრული აღრიცხვის შედეგად იყო, მაგრამ „აღნიშნული მეტად მცირე პროცენტი მოსახლეობის ზრდისა არ შეიძლება იქნეს უარყოფილი, მეორე მხრივ ასევე დამარწმუნებელია ჩვენთვის ის გარკვეული და აშკარა ტენდენცია, რომელიც იჩენს თავს საქართველოს მოსახლეობის გამრავლების პროცესში დაახლოვებით 1922-1923 წლიდან. ეს ტენდენციაა - ჩვენი მოსახლეობის გამრავლების გეზის შეტრიალება წაღმა და ზრდის ტემპის გაძლიერება. ამ საერთო ტენდენციის უარყოფაც შეუძლებელია“.¹ ასე, რომ საკომპენსაციო პერიოდი საქართველოში იწყება არა 1921 წელს, არამედ მოგვიანებით.

ომის პერიოდში შობადობის შემცირების კომპენსაცია მოხდა 1923 წლის შემდეგ. ამ თარიღთან ყელაზე ახლოსაა ლ.კარბელაშვილის მიერ გამოთვლილი შობადობის კოეფიციენტი 1926 წელს - 33,2‰, მათ შორის ქალაქად - 25,3‰, სოფლად - 35,5‰². ლ.კარბელაშვილის აზრით, შობადობის ზრდას საქართველოში 1926 წლისთვის კომპენსაციასთან ერთად ხელი შეუწყო სახნავ-სათიბის გაზრდამ, რაც მოყვა მიწის რეფორმას.³ მისივე მონაცემებით, 1917-1923 წლებში სახნავ-სათიბი ფართობი ერთ კომლზე (დესეტინობით) გაიზარდა:

ცხრილი 4

	1917	1923	ზრდა 1917-1923 წწ. %
სახნავი	27,7	33,8	122,0
სათიბი	2,2	2,6	118,2
სულ	29,9	36,4	121,7

პირველი მსოფლიო ომის დანაკარგებისა და ომის შემდგომი კომპენსაციის პერიოდის შესახებ ვ.ჯაოშვილი აღნიშნავს, რომ 1914-1921 წლებში ბევრი პოტენციური ოჯახი არ შექმნილა და საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში დადგა ეგრეთ-წოდებული „კომპენსაციის პერიოდი“ დემოგრაფიული სიტუაციისა, გაიზარდა ქორწინებათა აბსოლუტური და ხვედრითი რიცხვი. მეორეც, ზოგადი სოციალურ-კულტურული ატმოსფერო ხელს უწყობდა ოჯახში შვილების გაჩენას.⁴ ასე, რომ შობადობის დონე 1921 წელს - 37,9‰ უნდა მივაკუთვნოთ საბჭოთა სტატისტიკის პროპაგანდისტულ მიზნებს და არა დემოგრაფიულ რეალობას. მით უმეტეს,

¹ მ.ყოჩიაშვილი. საქართველოს მოსახლეობის ზრდა უკანასკნელ წლებში ქ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1927. №1-2. გვ. 174-175.

² ლ.კარბელაშვილი. ჩვენი მოსახლეობის ზრდის პრობლემა. ქ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1928. №11-12. გვ. 85.

³ ლ.კარბელაშვილი, იქვე, გვ. 87.

⁴ ვ.ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ., 1984. გვ. 121.

აღნიშნული მონაცემი პირველად გამოჩნდა საქართველოს გასაბჭოების 60 წლისთავისადმი მიძღვნილ საიუბილეო სტატისტიკურ კრებულში.

აღსანიშნავია, რომ შობადობა დასავლეთ საქართველოში დაბალი იყო აღმოსავლეთ საქართველოსთან შედარებით. ვ.ჯაოშვილის გამოთვლებით, 1915 წელს შობადობის კოეფიციენტი თბილისის გუბერნიაში შეადგენდა 26,4‰, ქუთაისის გუბერნიაში - 23,4‰; ხოლო ბუნებრივი მატების კოეფიციენტი კი შესაბამისად 10,8 და 9,7 პრომილეს.¹ ვ.ჯაოშვილი ასეთი მდგომარეობის მხოლოდ ორ მიზეზს ასახელებს. იგი აღნიშნავს, რომ - „როგორც მე-XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, ისე საბჭოთა პერიოდში, რაჭა-ლეჩხუმიდან, იმერეთიდან და გურია-სამეგრელოდან უფრო მეტი მიდიოდა მიგრანტები, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოდან. ეს გარემოება ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზია დასავლეთ საქართველოს მეტ წილ პროვინციებში უფრო დაბალი შობადობისა და ნელი ბუნებრივი მატებისა. ცნობილია, რომ დასავლეთ საქართველოში ბევრად ნაკლებია ერთ სულ მცხოვრებზე ვარგისი მიწების ფართობები, ჭარბობს აგრეთვე მთაგორიანი რელიეფი, რაც განაპირობებს სასოფლო-სამეურნეო წარმოების უფრო ნაკლებ შემოსავალს და საბოლოოდ ხელს უწყობს მოსახლეობის წასვლას სხვა ადგილებში.“²

შობადობის დაბალ დონეს დასავლეთ საქართველოში განაპირობებდა ისეთი არანაკლებ მნიშვნელოვანი ფაქტორი, როგორიცაა დასავლეთ საქართველოში სოფლად კაპიტალისტური ურთიერთობების უფრო სწრაფი განვითარება აღმოსავლეთ საქართველოსთან შედარებით. ამასთან დაკავშირებით ი.ირემაშვილი 1918 წელს წერდა: „დასავლეთ საქართველოში ეკონომიკური ცხოვრების განვითარებამ მოსპო ფეოდალური ურთიერთობა... იქ თანდათან პროცესებით მიწა შეუმჩნევლათ ფასით ჩამოერთოთ მემამულეებს და კერძო საკუთრებათ გადავიდა სოფლის ხელში. იქ ადრევე დანაწილდა და დაქუცმაცდა მიწა, რამაც ხელი შეუწყო წვრილი და საშუალო მეურნეობების დამყარებას, მოქალაქეობრივი ცხოვრების განვითარებას, ვაჭრობა-მრეწველობის აღორძინებას, განათლების გავრცელებას, საზოგადოთ, კულტურულ წინსვლას. სულ სხვა სურათს ვხედავთ აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც ბატონ-ყმური ნაშთები დიდ რევოლუციამდე (იგულისხმება 1917 წ. რევოლუცია. მ.ხ) იყვნენ დარჩენილნი... ბატონ-ყმობა მხოლოდ ახლა გადავარდა აღმოსავლეთ საქართველოში... მხოლოდ ახლა გამოდის ის კაპიტალისტური ცხოვრების ასპარეზზე... ახლა იწყება აღმოსავლეთ საქართველოში მოქალაქეობრივი ცხოვრება, თავისუფალი ეკონომიური განვითარება, ახლა იდგამს ფეხს იქ სახალხო სწავლა-განათლება. ეკონომიური დაქვეითების გამო აღმოსავლეთ საქართველო ყოველ-მხრივ ჩამორჩენილია დასავლეთ საქართველოზე“.³

¹ ვ.ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ., 1984. გვ.100-101.

² ვ.ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ., 1984. გვ. 173.

³ ი.ირემაშვილი. სოფლის ეკონომიური მიმოხილვა.წ. „საქართველოს ეკონომისტი“, 20 დეკემბერი, 1918. №6. გვ. 8. უნდა აღინიშნოს, რომ რუსეთის იმპერია სტატისტიკურ საქმიანობას ქართველებს ახლოს არ აკარებდა მთელი 200 წლის განმავლობაში. ქართველი მეცნიერების სტატისტიკური ნაშრომები გამოჩნდა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, რაშიც უდიდესი დამსახურება მიუძღვის 1918 წელს დაარსებულ ჟურნალს - „საქართველოს ეკონომისტი“.

საკომპენსაციო პერიოდის შემდეგ შობადობა საქართველოში 1926-1939 წლებში იკლებს 33,2‰-დან 26,2‰-მდე.⁴ შობადობის ზოგადი კოეფიციენტი საქართველოში 1940 წელს 27,4‰, 1950 წელს 23,5‰, ხოლო 1950-1960 წლებში 25,0‰-23,5‰ ფარგლებშია.

მოცემულ ნაშრომში გამოყენებული სტატისტიკური ინფორმაციიდან ჩანს, რომ მოსახლეობის აღწარმოების შესწავლის საკითხში საქართველოს დემოგრაფები ინფორმაციული უზრუნველყოფის თვალსაზრისით პირველ მსოფლიო ომამდე უკეთ იყვნენ უზრუნველყოფილნი, ვიდრე მის შემდეგ თვით 1959 წლამდე. აღნიშნული მდგომარეობა განაპირობა: 1) პირველმა მსოფლიო ომმა, 2) საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ბუნებრივი მოძრაობის რეგისტრაციის მოუწესრიგებლობამ, 3) საბჭოთა ეპოქისათვის დამახასიათებელმა სტატისტიკური მასალების გასაიდუმლოებამ, 4) მეორე მსოფლიო ომმა. ამის შედეგია, რომ 1960-იან წლებამდე საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების შესახებ არსებითად არაფერი არ დაწერილა.

აღნიშნული ინფორმაციული ვაკუუმის არსებობას ხედავდნენ და აღნიშნავდნენ კიდეც იმდროინდელი ქართველი მეცნიერები.

მ.ყოჩიაშვილი 1926 წელს წერდა: „საკითხი საქართველოს მოსახლეობის ზრდის და გამრავლების შესახებ ჯერ ისევ ხელუხლებელია სრულიად. შეუძლებელია ამ საკითხის მეცნიერული შესწავლა ამჟამად, რადგან საამისო მასალები და დასაყრდენი საფუძველი არ მოგვეპოვება ჯერ. არ გვაქვს ჩვენი მოსახლეობის ზრდის სწორი კოეფიციენტი და თუ დღემდე მაინც ვანგარიშობთ ხოლმე მოსახლეობას ამა თუ იმ წლისთვის, ეს გამოანგარიშებანი უფრო საორიენტაციოა, დამყარებული დაახლოვებითი და სავარაუდო ციფრებზე, ვიდრე ზედმიწევნით სწორი. სამწუხაროდ, მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის რეგისტრაციაც, რაც იგი საეკლესიო წესიდან სამოქალაქო სისტემაზე გადავიდა, იმდენად სუსტია და არა-სრული, რომ მისი შედეგების გამოყენება მოსახლეობის ზრდის პროცესების შესწავლის დროს ყოვლად შეუძლებელია“.¹ ამის გამო იმდროინდელი ქართველი ეკონომისტები დიდ იმედებს ამყარებდნენ მოსახლეობის 1926 წლის აღწერაზე, რომელმაც უნდა მოგვცეს მტკიცე საფუძველი ჩვენი მოსახლეობის ევოლუციის და ჩვენი სინამდვილის მეცნიერული შესწავლისათვის², თუმცა ეს იმედები სრულად არ გამართლდა. ერთი წლის მოგვიანებით, 1927 წელს, იგივე მ.ყოჩიაშვილი წერდა: „მრავალჯერ ყოფილა აღნიშნული, რომ საკითხი ჩვენი ხალხის გამრავლების და ზრდის შესახებ დაუმუშავებელი და შეუსწავლელია. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც არის, რომ ეს საკითხი თავის თავად მეტად რთული საკითხია. მოსახლეობის გამრავლების პროცესები არ ეკუთვნის იმ მარტივი კატეგორიის მოვლენებს, რომლებიც წარმოადგენენ განსაზღვრული მიზეზების უშუალო შედეგს. ამ პროცესის წარმოშობასა, ხასიათსა და განვითარებაზე მოქმედებს მრავალი სხვ. და სხვ. ხასიათის ფაქტორი (ბიოლოგიური, კლიმატური, ჰიგიენურ-სანიტარული, ეთნიური, სოციალური, ეკონომიური და სხვა). უკვე კომბინაცია ამ ფაქტორებისა და ხშირად კი ისეთი ფაქტორებიც, რომლის გამოცნობა, აღრიცხვა და შესწავლა მეცნიერების თანამედროვე

⁴ Б.Котрикадзе. Указ. соч., с. 13.

¹ მ.ყოჩიაშვილი. 1926 წ. მოსახლეობის აღწერა. ქ. „საქართველოს ეკონომისტი“, №3.1926წ. გვ. 5-6.

² მ.ყოჩიაშვილი. იგივე, გვ.6; გ.გამყრელიძე. 1926 წლის მოსახლეობის აღწერა. ქ. „საქართველოს ეკონომისტი“, №3. 1926 წ. გვ. 17.

მეთოდებით შეუძლებელი ხდება. ...მაგრამ მაინც მთავარ დამაბრკოლებელ მიზეზად საქართველოს მოსახლეობის ზრდის შესწავლის საქმეში უნდა ჩაითვალოს სტატისტიკური ცნობებისა და საჭირო მასალების სრული უქონლობა. ჩვენ არამც თუ არა გვაქვს მრავალი წლის მიმდინარე სტატისტიკური დაკვირვების შედეგები საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა - და - სხვა დარგში, რაც აუცილებელია მოსახლეობის დინამიური პროცესების შესასწავლად, არამედ დღემდე არ მოგვეპოვებოდა ძირითადი ცნობებიც კი მოსახლეობის რაოდენობისა და მისი შემადგენლობის შესახებ. ამ მხრივ **დიდ იმედებს ვამყარებდით** მოსახლეობის საკავშირო აღწერაზე¹ (იგულისხმება 1926 წლის აღწერა. მ.ხ.). ერთი წლის მოგვიანებით, 1928 წელს, იგივე აზრს იმეორებს ლ.კარბელაშვილი.²

ასეთივე „იმედით“ იყვნენ ქართველი მეცნიერები თვით 1959 წლის აღწერამდე. როგორც აღინიშნა, „ომის შემდგომი ხუთწლეულების მანძილზე... სახელმწიფო სტატისტიკის ორგანოები ასე თუ ისე ახერხებდნენ მოსახლეობის ბუნებრივი და მექანიკური მოძრაობის მიმდინარე აღრიცხვასა და... მცხოვრებთა საორიენტაციო რიცხვის გამოანგარიშებას. მაგრამ 1939 წლის აღწერის მასალების მოძველებისა და ომის მიერ გამოწვეული ცვლილებების გამო შეუძლებელია ისეთი ძირითადი დემოგრაფიული მაჩვენებლების დადგენა, როგორც არის სქესი, ასაკი, მოსაქმეობა, განათლება, ეროვნება, დედა ენა და სხვ.“ ასეთმა მდგომარეობამ გამოიწვია გადაწყვეტილება 1959 წლის აღწერის ჩატარების შესახებ.³ ეს სიტყვები ეკუთვნის კაცს, რომელიც ხელმძღვანელობდა საქართველოს მოსახლეობის 1959 წლის აღწერას და რომელიც წლების მანძილზე იყო საქართველოს ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს უფროსი. ამიტომ მისი აზრის ავტორიტეტულობა ეჭვს არ იწვევს. სწორედ 1959 წლის აღწერის შემდეგ სისტემატურად გამოითვლება მოსახლეობის აღწარმოების როგორც ზოგადი, ისე კერძო (ასაკობრივი) კოეფიციენტები. ამიტომაც, რომ მოსახლეობის აღწარმოების თანამედროვე, დეტალური ტენდენციების ანალიზი შესაძლებელია 1959 წლიდან.

ლიტერატურა

1. პ.გუგუშვილი. საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების საკითხები. თბ. 1973.
2. ი.ირემაშვილი. სოფლის ეკონომიური მიმოხილვა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“, 20 დეკემბერი, 1918. №6.
3. ლ.კარბელაშვილი. ჩვენი მოსახლეობის ზრდის პრობლემა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1928. №11-12.
4. ა.თოთაძე. საქართველოს დემოგრაფიული პორტრეტი. თბ., 1993.
5. საქართველოს სახალხო მეურნეობა 1924-1925 წლებში. თბილისი. 1926.
6. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ.II, თბ., 1973.
7. ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი პირველი, ტფილისი, 1930.

¹ მ.ყოჩიშვილი. საქართველოს მოსახლეობის ზრდა უკანასკნელ წლებში. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1927. №1. გვ. 173.

² ლ.კარბელაშვილი. ჩვენი მოსახლეობის ზრდის პრობლემა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1928. №11-12. გვ. 80-81.

³ ა.ხაჩიძე. მოსახლეობის 1959 წლის სრულიად საკავშირო აღწერა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1958. №6. გვ. 10-11.

8. ივ.ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი მეორე. ტფილისი, 1934.
9. ვ.ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ., 1984.
10. გ.წულაძე. შობადობის სოციოლოგიის საკუთხები. თბ., 1984.
11. გ.ფირცხალავა. საქართველოში დემოგრაფიული გადასვლისა და მისი თავისებურების შესახებ. ჟ.ეკონომიკა. 1993წ. №8-9.
12. მ.ყოჩიაშვილი. საქართველოს მოსახლეობის ზრდა უკანასკნელ წლებში ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1927წ. №1-2.
13. მ.ყოჩიაშვილი. 1926 წ. მოსახლეობის აღწერა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“.1926წ. №3.
14. ა.ხაჩიძე. მოსახლეობის 1959 წლის სრულიად საკავშირო აღწერა. ჟ. „საქართველოს ეკონომისტი“. 1958წ. №6.
15. Н.Адеишвили.Эволюция рождаемости в Грузии. Материалы Международной конференции. Актуальные проблемы развития демографических процессов в Грузии. Тб., 1990.
16. А.И.Антонов. Социология рождаемости. М.,1980.
17. М.С.Бедный. Продолжительность жизни. М., 1967.
18. М.Бекая. Связь некоторых проблем рождаемости и герентосоциологии. В кн.: Планирование семьи и национальные традиции, Тб., 1988.
19. А.Я.Боярский. Население и методы его изучения.М.,1975.
20. В.А.Борисов. Перспективы рождаемости. М., 1973. А.И.Антонов. Социология рождаемости. М., 1980
21. Ф.Бродель.Материальная цивилизация, Экономика и капитализм XV-XVIII вв. Пер. с французского. Т.1. М., 1986.
22. А.Г.Вишневский. Демографическая революция. М., 1976.
23. В.Виргинский. Очерки истории науки и техники XVI-XIX веков. М., 1984.
24. Вопросы марксистско-ленинской теории народонаселения. М., МГУ, 1969.
25. Демографический энциклопедический словарь. М., 1985.
26. В.Ш.Джаошвили. Население Грузии. Тб., 1968,с.16.
27. Кавказский календарь на 1846 г. Тифлис, 1845.
28. Кавказский календарь на 1847 г. Тифлис, 1846.
29. Кавказский календарь на 1848 г. Тифлис, 1847
30. Кавказский календарь на 1849 г. Тифлис, 1848
31. Кавказский календарь на 1850 г. Тифлис, 1849.
32. Кавказский календарь на 1851 г. Тифлис, 1850.
33. Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис, 1851.
34. Кавказский календарь на 1853 г. Тифлис, 1852.
35. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис, 1853.
36. Кавказский календарь на 1855 г. Тифлис,1854.
37. Кавказский календарь на 1856 г. Тифлис, 1855.
38. Кавказский календарь на 1857 г. Тифлис, 1856.
39. Кавказский календарь на 1865 г. Тифлис, 1864.

40. Кавказский календарь на 1915 г. Тифлис, 1914.
41. Кавказский календарь на 1916 г. Тифлис, 1915.
42. А.Я.Кваша. Популярная Демография. М., 1977.
43. В.И.Козлов. Этническая демография. М., 1977.
44. Б.В.Котрикадзе, А.Б.Синельников. Рождаемость в Грузинской ССР: Тенденции и пути регулирования. Тб., 1990.
45. Народное хозяйство Грузинской ССР за 60 лет. Тб., 1980.
46. В.Приселков. Приращение населения и смертность в Тифлисской губернии. Сборник: Кавказский календарь на 1865. Тифлис, 1864.
47. Сборник сведений о Кавказе. Т. IV. Тифлис, 1878.
48. Сборник сведений о Кавказе. Т. VII. Тифлис, 1880.
49. Сборник сведений о Кавказе. Т. IX. Тифлис, 1885.
50. Р.И.Сифман. Рождаемость в селах Закавказья с начала XX века до великой отечественной войны. В кн.: Проблемы демографической статистики. М., 1966.
51. Б.Ц.Урланис. Динамика рождаемости в СССР. В кн.: „Изучение воспроизводства населения и трудовых ресурсов“. М., „Наука“, 1976.
52. М.Н.Хмаладзе. Воспроизводство населения Грузии во второй половине XIX века. Тезисы Всесоюзной конференции – Историческая демография и современность. Донецк 14-16 мая 1991 г. Ч.П.М.Д. 1991.
53. Г.Цуладзе. Социолого-психологическое изучение рождаемости. Тб., 1982.